«...Бу дүнјаны биз лисанымыз васитәсилә өјрәндик, дилимиз васитәсилә тәрбијә тапдыг. Ону севмәмәк олармы?...»
А. Сәһһәт.

АББАС СӘҺҺӘТ БУ ҖҮН ДӘ АНА ДИЛИМИЗИН КЕШИЈИНДӘ

Халгын јашамасы вә мөвчуд олмасында әсас амил олан дили һәр бир халг ана сүдү кими севмиш, ону јад тә'сирләрдән мүһафизә етмәјә, горујуб сахламаға чалышмышдыр. Рус педагогикасынын атасы К. Д. Ушински јазырды: «...дил нәинки халгын һәјатилијини өзүндә ифадә едир, о ејни заманда мәһз, һәјатын өзүдүр. Ана дили мәһв оларкән, халг артыг јох олур... Дил халгын бүтүн чохәсрлик мә'нәви һәјатынын ән долғун вә ән дүзкүн тарихи олмагла бәрабәр, һәлә нә китаб, нә дә мәктәб олмадығы дөврләрдә белә халгы өјрәдән вә ону тарихин сонуна гәдәр өјрәтмәкдә давам едән ән бөјүк халг тәрбијәчисидир». [К. Д. Ушински. Сечилмиш әсәрләри, Б., 1953, сәһ. 112].

Буна бахмајараг чаризмин мүстәмләкә сијасәти илә әлагәдар гејри-рус милләтләрин дилинә гијмәт верилмир, дөвләт мәктәбләриндә тәдрис рус дилиндә апарылырды. Азәрбајчанда олан дөвләт мәктәбләриндә азәрбајчанлы шакирдләрә доғма дилләриндә данышмаларына белә ичазә верилмирди. В. И. Ленин бу чүр мүстәмләкә сијасәтини тәнгид едәрәк јазырды: **«Русијада әһалинин јарыдан чоху, демәк олар, бешдә үчү [дүрүстү 57 фаиз] милли әсарәт алтындадыр. Онлар һәтта ана дилиндән дә азад истифадә едә билмирдиләр, онлары зорла руслашдырырдылар».** [В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 268].

Мәһз буна көрә дә XIX әсрдә Азәрбајчанын габагчыл мүтәфәккир педагоглары чаризмин мүстәмләкә сијасәтинә гаршы мүбаризә апармагла, мәктәбләрдә ана дилинин бир фәнн кими тәдрис олунмасына вә ана дилиндә мәктәбләр ачылмасына вар гүввәләри илә чалышыр, мәтбуат сәһифәләриндә тез-тез һәмин проблемлә әлагәдар мәгаләләр чап етдирир, дилин тәмизлијинә хәләл кәтирән, мәктәбләрдә тәдрисини гадаған едән мөвчуд ганунлара гаршы өз е'тираз сәсләрини учалдыр, онун сафлығыны, мүстәгиллијини горујуб сахламаға чалышырдылар.

А. Сәһһәт дә, өзүндән әввәлки педагогларын дил һаггында

ана дилинә алчаг нәзәрлә бахмаг, вәтән өвладларынын мә'нәвијјатыны зәһәрләмәк, халгы јох етмәк демәкдир. Бу чәһәтдән онун «Биздә милләт ујғусу олур» [«Совгат» гәзети, 26 сентјабр, 1916, №24.] адлы мәгаләси [Мәгалә илк дәфә бизим тәрәфдән тәдгигата чәлб олунмушдур. — И. И., Ф. Р.] даһа характерикдир. Бу мәгаләдә «Әсла түркчә данышмаға, охумаға рәғбәт бәсләмәјән», евләриндә јүз чилдләрлә Авропа әдибләринин әсәрләри олдуғу һалда бир вәрәг дә олсун түркчә јазы тапылмајан «господинләри», чибләри һесабына дејил, «мәктәб мәхаричиндә бурахылмыш пуллардан бир-ики түркчә гәзети» белә алмајан, доғма дилиндә чыхан гәзетләрә икраһла бахан вә «бизим гәзетләримиздә мә'лумат аз олур» — дејә, чаваб верән үздәнираг мүәллимләри кәскин тәнгид едирди. О, һәмин мәгаләдә дарүлфүнун гуртармыш бә'зи зијалылары нәзәрдә тутараг «... Онлар бунлардан да беш чөмчә артыгдыр. Түркчә охумаға әсла тәнәззүл етмәзләр. О бунлар үчүн кәср шандыр. Евләриндә әчнәби мүрәббиләри сахламаг, әдәб вә адәт, миллијјәтини унутмаг, бунларын зәннинчә инсанијјәтликдән сајылыр» — дејирди.

Лакин А. Сәһһәт һеч дә милләтчи олмамыш. Азәрбајчан дилини башга дилләрә гаршы гојмамышдыр. Әксинә, бир нечә дил билмәјин тәрәфдары олмуш, буну милли әдәбијјат вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн мүһүм шәрт сајмышдыр. О, јазырды: «Авропа лисанларына ашина оланларымыз түркчә билмәјә тәнәззүл етмәмишләр вә һәмчинин түркчә камил билән шаирләримиз әчнәби лисанларыны өјрәнмәјә е'тина етмәмишләр. Одур ки, һаман мәһдуд бир даирәдән кәнара чыха билмәмишик». [Сечилмиш әсәрләри. II ч., Б 1976. сәһ. 34.]. Ана дилинин инчәликләринә бәләд олан А. Сәһһәт өзү түрк, татар, франсыз, әрәб, фарс, рус, күрчү дилләрини мүкәммәл билмишдир.

Буну мүхтәлиф дилләрдән Азәрбајчан дилинә етдији тәрчүмәләр сүбут едир. Һәм дә А. Сәһһәт ана дилинин башга дилләрлә бир-биринә гарышдырылмасы әлејһинә чыхараг онун педагожи вә методики чәһәтдән зәрәрли олдуғуну сөјләјирди. Сәһһәтә көрә һәр һансы дили мүкәммәл билмәк лазымдыр. О, һәр дилдән бир нечә сөз ифадә етмәји бачармағы дил билмәк кими гијмәтләндирмирди. Әксинә, бу чүр шәхсләри дилин сафлығына, тәмизлијинә хәләл кәтирдикләринә көрә һәмишә мәзәммәтләјирди. А. Сәһһәт рус дилинин өјрәнилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирди. Онун Ч. Чәбрајылбәјлијә дедији сөзләр чох ибратамиздир: «Чамо, доғрудур, рус мәктәбиндә тәһсил алмысан, анчаг рус дилини мүкәммәл билирәм, дејә билмәзсән. Чох тәәссүф ки, өз ана дилини дә јахшы билмирсән... Һәр һалда ана дилини, һеч олмазса, бабәт даныша билмәји өзүнә борч бил. Һәр ики дили мүкәммәл өјрәнмәк сәнин кәләчәк инкишафын үчүн чох мүһүм шәртдир... Анчаг ики дили бир-биринә гатыб «хашыл» еләмә». [Ч. Чәбрајылбәјли. Хатирәләрим Б., 1966, сәһ. 92-93.].

А. Сәһһәт ушаға ана дилини өјрәтмәји аиләдән башламағы вә буну мәктәбләрдә даһа да инкишаф етдирмәји вачиб санырды.

XX әсрин әввәлләриндә бә'зи Азәрбајчан аиләләриндә күја «мәдәнилик» әламәти кими валидејләр башга дилләрә даһа чох мејл едир, «өз дилиндән һеч олмасын хәбәрин, ону билмәклијин нәдир сәмәри.?» фәлсәфәси илә өјүндүрдүләр. Тәәссүф ки, бу мејл сонралар да галмышды. Белә бир аиләдә бөјүјән ушагда доғма дилә мәһәббәт јаратмаг чәтин олурду. А. Сәһһәт бу мејлин тәһлүкәсини вә зијаныны вахтында көрүрдү. Бунун үчүн дә дөврүнүн мөвчуд мәктәбләриндә «гејри-мәчбури» дәрс сајылан ана дилинә лагејд мүнасибәт бәсләнилмәси ону нараһат едирди: «Ана дилләри бу һалачан гејри-мәчбури дәрс сајылдығындан алтынчы саатда өјрәдилир. Јә'ни мүәллимләрин јорулмуш вә башга бир шеј өјрәнмәјә әсла мејл вә рәғбәтләри галмадыглары бир вахтда тәәллүг едилмәсидир. Һәтта дарүлмүәллимләрдә бу дәрсләрә артыг әһәмијјәт варилмәси лазым икән бу дәрсләр ...гајәт ихтисар вәчһилә кечилмишдир. Бә'зи зикур вә үнас кимназијаларында ана дилинин тә'лими анҹаг 1905-1906-чы иллә̄рдән башланмышдыр. Һәтта бу мәктәбләрдә ана дилинин тә'лими ејлә фәна бир вәз'ә гојулмушдур ки, мүәллимләр вә мүт'әллимләр кәмали-мејл вә рәғбәт изһар етдикләри һалда јенә фандели бир нәтичә әлдә едилмәјир». [«Ачыг сөз» гәзети, 1915, №71.].

А. Сәһһәт ана дилини чидди вә әсаслы бир гајда үзрә гојмағы вә мәчбури дәрсләр зүмрәсинә дахил етмәји гәт'и тәләб етмиш, мәктәбләрдә ана дили вә әдәбијјатынын тәдрисинә бөјүк әһәмијјәт вермиш, тә'лим просесиндә онун мүһүм рол ојнадығыны көстәрмишдир. О, һаглы олараг дејирди ки, ана дили вә әдәбијјатын тәдрисини јахшылашдырмајынча, ону әсаслы өјрәнмәјинчә, халг ичәрисиндә јајмајынча, һәм өвладларымыз,

фикирләринә әсасланараг, демократик идејалы мүасирләринин фикирләри илә сәсләшән мәсәләләр ирәли сүрүр, ана дилинә хүсуси әһәмијјәт верир, онун мәктәбләрдә тәдрис едилмәси уғрунда мүбаризә апарыр, бу саһәдә әмәли иш көрүрдү. А. Сәһһәт јахшы билирди ки, халгын савадланмасы, елмә, маарифә говушмасы, ичтимаи-сијаси һадисәләрдән баш чыхармасы үчүн ана дили мүһүм бир силаһдыр.

...Тәрбијјәт алса әчнәбидән ушаг,
Һисси миллијјәт онда битмәзми?
Ады дүнја үзүндән итмәзми?

[А. Сәһһәт. «Мәктәб» журналы, 18 мај, 1913, №9, сәһ. 131].

А. Сәһһәт дә ушағын тәһсил вә тәрбијәсини бу ишә мәнфи тә'сир көстәрән харичи мүрәббиләрә тапшырмағын әлејһинә иди. А. Сәһһәтә көрә харичи мүрәббидән тә'сирләнмиш ушаг халгынын һәјатыны дүзкүн дәрк едә билмир, өз милләтинә, вәтәнинә хор бахыр, инсанпәрвәрлик вә вәтәнпәрвәрликдән узаг, мә'нәвијјатча шикәст олур. Бунун нәтичәсиндә милләт, халг мәдәниләшмир, әксинә мәһв олур, јер үзүндән силинир. **«...Мәс'ум балаларымызы һәлә көз ачмамыш харичи мүрәббиләрә тәслим едирик. Бәдбәхт балаларымызы дүнјаны билмәмишдән, танымамышдан, руһуну зәһәрләјиб өлдүрүрүк. Доғрудур, өвладымыз заһирдә өлүб гәбрә кетмәјир. Лакин һәгигәтдә руһу [шүуру-И. И., Ф. Р.] өлүр, вүчуду-чаны бир мәзар шәклини алыр. Чүнки инсанын һәгиги руһу дәјанәти вә миллијјәтидир. О зәһәрләндикдән сонра, о мәһв олдугдан сонра јердә нә галыр? Руһсуз бир гәлб, чансыз бир чәсәд! Биз бунунла да мәдәниләшмирик... Авропалылара бир нәфәр дә авропалы газандырырыг, «биз» исә јох олуруг!» [А. Сәһһәт. «Бәсирәт» гәзети, 1914, №5].**

А. Сәһһәтә көрә көзәл әдәби дили анчаг јазычылар, гәзет ишчиләри јаратмыр, ону бүтүн халг јарадыр. Онун тә'биринчә лисан вә әдәбијјат һәр бир милләтин, «мајеји ничатыдыр». Она көрә дә халгын мөвчуд олмасы, башга халглар арасында танынмасы үчүн халгын дилинә вә әдәбијјатына еһтирамла јанашмаға, јад тә'сирләрдән горумаға чағырырды. Халгын бу саһәдә олан нөгсанларына ачыјан А. Сәһһәт кор-коранә башга халгларын лисанларыны, адәт-ән'әнәләрини тәглид едиб өз дилинә, адәт-ән'әнәсинә биканә галмағы кәскин тәнгид едир вә көстәририрди ки, «Тәәссүфләр олсун ки, бизим милләтдә мүһитә чох тез гапылмаг кими бөјүк бир нәгисә вардыр». [А. Сәһһәт. «Совгат» гәзети, 26 сентјабр, 1916, №24].

О, Азәрбајчан халгынын гәдим кечмишиндән мисаллар кәтирирди: **«Сәвијјеји-мәдәнијјәти биздән јүксәк олан әгвамын лисанына, адәтинә, е'тигадәтинә голајлыгла гапылыб алышмышыг. Әсла бир вахт әрәбләрин тәһт һакимијјәтиндә олдуғумуз заман онларын инсанларына, адәтләринә елә шифтә вә вәрифтә [алданмыш — И. И., Ф. Р.],... олмушуг ки, Ибн Сина кими, Фәраби кими даһиләримиз түрк [азәрбајчанлы — И. И., Ф. Р.] оғлу түрк олдуглары һалда, он чилдләрлә бәлиғ олан гијмәтли әсәрләринин һеч бирини түркчә јазмамышлар. Онлардан сонра јетишән түрк шаирләри, түрк әдибләри үмумән јаздыглары фарс дилиндә олмушдур. Һәлә шаирләримиз, әдибләримиз дурсун, һәтта бүтүн түрк сүлаләсиндән јетишән һөкмдарларымыз, падшаһларымыз да јаздыглары, данышдыглары дил фарс дили олмушдур. [А. Сәһһәт. «Совгат» гәзети, 26 сентјабр, 1916, №24].**

...«Иш әкәр јалныз бир дил билмәјә галсајды, јенә дә дәрд јары иди. Хејр, әсил әнкәл орасындадыр ки, әчнәби милләтләрин адәтләринә, е'тигадларына, һиссијатына гапылмагда чох лаибалијиз [мәс'улијјәтсиз — И. И., Ф. Р.], кәләчәкдә бунлардан нә нәтичә һасил олдуғуну әсла нәзәр е'тибара алмајырыз». [Јенә орада.]. А. Сәһһәт өз — адәт-ән'әнәләринә хор бахан, өвладларына харичи ад гојан, бунунла ифтихар едән аиләләри төһмәтләндирәрәк јазмышды: **«...Бу исә бизим үчүн шан дејил, ...әјибдир! Бунунла биз әчнәбиләрин нәзәриндә мәһдуд вә мүстәһсән көрүнәриз. Бәлкә дәһа да тәһгир вә тәхфиф никаһларынын нишанәси олуруг, зира бу ашкардыр ки, өз гәдрини билмәјәни, өзкә һеч вахт билмәз».** [Јенә орада]. Бунунла халгы баша салмаға чалышыр ки, өз дилинә, адәт-ән'әнәсинә һөрмәт етмәмәк, башга халгларда да икраһ һисси доғура биләр. Буна көрә дә өз халгына, онун дилинә, адәт-ән'әнәсинә гијмәт вермәлисән ки, башга халглар буна гибтә етсин. О, дилин јарадычысы олан халгы. **«... Белә исә биз нә үчүн өз милләтимизи атаг. Өз милләтимизи мүһафизә етмәк уғрунда өһдәмизә дүшән вәзифәни ифа етмәкдә гүсурлуг көстәрәк!?»**

А. Сәһһәтә көрә һәр бир халг өз ана дили васитәсилә тәрбијә олунур, һәјаты, дүнјаны дәрк едир, буна көрә дә

һәм дә башга халглар бизим дилимиздән, әдәбијјат вә мәдәнијјәтимиздән хәбәрсиз галаҹаг, она әһәмијјәт вермәјәҹәкдир. «Бу барәдә биз өзүмүз мүгәссирик. Әрәбләрин, фарсларын, русларын әдәбијјатындан даһа гәдим олан о дағыныг вә пәришан бир һалда кушеји-нисијанә атылмыш әсари-әдәбијјәмизи тәһәрри вә тәдвин етмәк бизим әдибләримизин вәзифәсидир». Сонра Сәһһәт Фирудин бәј Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә даир» китабыны мисал кәтирәрәк јазырды ки, биз Азәрбајҹан әдәбијјатына даир әсәрләрә «гәдри-гијмәт» вермәјирик, онун нәшринә «һүммәт» көстәрмәјиб, халг арасында «тәблиғ вә тәшвиг» етмәдијимиз һалда бир дә мүәллифләр белә әсәрләр јазмазлар. Белә олдугда саирәләри бизи һарадан билиб вә нә илә таныјаҹагдыр. Јахуд лисаны вә әдәбијјатымызын мәктәбләрдә охумаг үчүн вар гүввәмизлә чалышмасаг, өвладымыз онлары неҹә биләр вә һарадан өјрәнәр». [«Ачыг сөз» гәзети, 22 феврал 1916-ҹы ил.].

А. Сәһһәт бу ишдә билаваситә әмәли фәалијјәт көстәрирди. О елә мараглы, көзәл дәрс апарырды ки, ону динләмәк, ширин нитгини ешитмәк истәјирдиләр. Шаир мүәллимләри дә топлајыб дил вә әдәбијјатдан мараглы мүһазирәләр охујур. Мүәллимләри дә тәнгид етмәкдән чәкинмирди. «...Фәгәт бурада зәнн аҹизәмизә көрә вәзифәнин ән ағыр, ән зәһмәтли һиссәси ел мүәллимләринин өһдәсинә дүшүр. Һамыдан артыг кәрәк онлар ҹидди сурәтдә ишә киришсинләр. Әзм көстәрсинләр, тәпәрли олсунлар, гоншу милләтләрин насыл ҹидд вә ҹәһд илә чалышырларса, насыл гејрәт көстәрирләрсә, биз дә онлардан ибрәт дәрси алалым... Лакин нә фајда ки, ел мүәллимләри адланан затиләрин әксәри ана дилинә әсла рәғбәт вә мәһәббәт етмәјирләр. Истәр евләриндә, истәр мәктәбләриндә ана дилинә даир бир вәрәг парә олсун булунмајырлар». [«Совгат» гәзети, 26 сентјабр 1916-ҹы ил.]. «Совгат охуҹуларына» адлы мәгаләсиндә исә А. Сәһһәт јазырды ки, «Гүсурларымызы данышыб дүшүнәркән, бунун тәгсирләрини ев тәрбијәсиндә көрүрүк, һабелә иштә бунлары нәрәдә тәсһиһ етмәли? Әлбәттә, мәктәбдә. Мәктәбдә мүәллимләрин вәзифәси јалныз оху, јазы өјрәтмәк дејил, әтфалда халгына, вәтәнинә, дилинә мәһәббәт һисси тәрбијә етмәк ән мүгәддәс вәзифәси олса кәрәкдир».

Шаир Азәбајҹан дилиндә нәшр олунан гәзет вә журналлары да дилин инкишафында мүһүм амил сајырды. Тәсадүфү дејилдир ки, о, «Молла Нәсрәддин»ин халг арасында ән габагҹыл тәблиғатчыларындан бири олмушдур. Сәһһәт «гәзетдә јазылан ибарәләрин чәтинлијини бәһанә едән бә'зи ҹәнаблара «мүраҹиәтлә» Ај көзүм. Туталым сән дејәндир, гәзетләримизин ибарәләри сәнин идракындан үстүндүр. Һә, «Молла Нәсрәддин» журналынын дили ки, лап асандыр,... биз онҹуғазы нә үчүн алыб охумурсунуз» — дејирди.

Өз халгыны дүнја мигјасында, мүасир мәдәнијјәт аләминдә көрмәк истәјән Сәһһәт тә'лимин ана дилиндә апарылмасыны һәјата кечирмәкдә дәрслик вә дәрс васитәләринин бөјүк әһәмијјәтини баша дүшмүш, дәрсликләр тәртиб етмиш, әсәрләринин бәдии ифадә тәрзинә хүсуси әһәмијјәт вермиш, бүтүн габагҹыл зијалылары, јазычы вә шаирләри дә саф Азәрбајҹан дилиндә јазмаға чағырмышды.

Үрәјимдә даһа чох гөнчә додаглар дәрди,
Вардыр ев дәрди, гадын дәрди, ушаглар дәрди.
Бири әкмәк, бири башмаг, бири палтар диләјир,
Вердији гәрзи дә һәр күндә тәләбкар диләјир.

... Атмышам мән һәвәси, ешги дәхи, дилбәри дә
Сәни дә, ше'ри дә, илһамы да, дәфтәрләри дә.
[Сечилмиш әсәрләри, Б., 1 ч., 1975, с. 89.]

Көрүндүјү кими, шаир санки охуҹу илә данышыр. Һаглы олараг академик К. Талыбзадә А. Сәһһәтин нәинки XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатына, һәтта көзәл, бәдии, сәлис дилә малик бир шаир кими, һәм дә совет поезијасынын дилинә сәмәрәли тә'сир көстәрдијини гејд етмишдир]. Бах: К. Талыбзадә. Аббас Сәһһәт. Б., 1955, сәһ. 190.]. Садәлик, образлылыг онун тәрҹүмәләриндә дә габарыг һисс олунурду. «Аббас Сәһһәт рус вә гәрби Аропа классикләриндән етдији бәдии тәрҹүмәләрдән ән көзәл ше'р дилини ... јарадырды». [М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри. Б., 1967, сәһ. 28.].

Демәли, А. Сәһһәт өз тәрҹүмәләри илә дә Азәрбајҹан дилини зәнкинләшдириб инкишаф етдирмишдир. Бу күн А. Сәһһәтин ән бөјүк арзусу һәјата кечирилир — Азәрбајҹан дили дөвләт дилинә чеврилибдир.

Ирамин ИСАЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди, досент
Фәррух РҮСТӘМОВ,
педагожи елмләр намизәди.